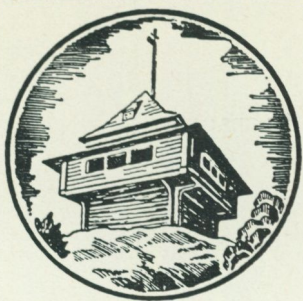

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1965

Redaktion:

GÖSTA BERG · HANS HANSSON

SAM OWEN JANSSON · MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar några delar av den stora polykroma servis med släktens Grills vapen, vilken på beställning utfördes i Kina omkring 1740, troligen efter förlagor av Christian Precht. Servisen har 1964 förvärvats till Nordiska museet. Se vidare härom Erik Andréns uppsats i denna årsbok.

The colour picture on the cover shows some of the pieces from the large Chinese porcelain service decorated with the Grill family coat-of-arms which was acquired by the Nordic Museum in 1964. This service was ordered from China in about 1740, and was probably designed by Christian Precht. See also Erik Andréns article in this year book.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1965
Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm

KALENDERTAVLOR

av Sam Owen Jansson

Väggalmanackor hör nu för tiden till det alldagliga reklam-material, som vi får från våra affärsförbindelser, vår specerihandlare osv. De har helt trätt i stället för de kalenderställ med bibelspråk, som vi kanske minns från besök hos morfar eller farmor. Ett sådant bestod av ett uppfodrat och inramat pappersblad med fönster för de kalendariska uppgifterna och dessa var tryckta på en pappersremsa, upprullad på två valsar av trä på baksidan, vilka man vred framåt så långt det var behövt.

Till skillnad från våra dagars väggalmanackor, som måste tryckas nya varje år, var kalendertexten på denna remsa så inrättad, att den kunde användas hur länge som helst, och var sålunda i princip en sentida utlöpare av den medeltida kalendertraditionen. Den årliga almanackan är en skapelse av den tidiga boktryckarkonsten men det dröjde århundraden, innan den hade blivit ett så vanligt kalendariskt hjälpmedel att behov av s. k. beständiga almanackor inte längre förelåg. Jag erinrar om att de svenska psalmböckerna ännu på Karl XI:s tid inleddes med ett calendarium perpetuum, en evighetskalender, där veckodagarna och kyrkoårets rörliga fester inte var utsatta utan måste räknas fram med hjälp av vissa formler.

Den kalendertyp, som jag här vill fästa uppmärksamheten på, löser, som redan inledningsvis nämnts, problemet med det år från år växlande sambandet mellan datum och veckodag och med den inom vissa gränser vandrande påskhögtidens placering genom att förse kalendariet med flyttbara delar.

I bouppteckningar från 1600-talets senare hälft, som excerperats av Svenska akademiens ordboksredaktion, förekommer åtskilliga gånger dessa tavlor "medh Calender på", almanackstavlor eller kalendertavlor. På var och en av sina gårdar hade Ebba Brahe en

sådan. Så fanns t. ex. på Tullgarn 1672 "Een Almanack Taffla, medh swart Ebenholtz rahm" (W. Karlson, Ebba Brahes hem, 1943, sid. 108). Med största sannolikhet är det här fråga om kalendrier med rörliga delar av nu ifrågavarande typ, avsedda att hängas på väggen. Nordiska museet synes icke äga något exemplar äldre än 1700-talets förra hälft. De av Ericus Erics Bergbom på 1720- och 1730-talen utförda kalendertavlorna (bild 1) är redan försedda med tryckt text, som rullas fram med hjälp av två handtag på tavlans baksida. Genom det övre utsparade fönstret läses månadens namn och kännetecken, klockslaget för solens uppgång och nedgång den 1:sta, den 10:de och den 20:de dagen i månaden, de viktigaste märkedagarna samt det genomsnittliga antalet timmar dag respektive natt. Kalendertavlans mittstycke ger veckodagarna datum efter förflyttning av datumlängden. Nedtill anges, hur länge månen lyser under sina olika faser.

Det finns också fall, där man drar en pappersremsa, exempelvis med påtryckta årtal, i horisontell riktning, bakom en utsparad öppning i kalendertavlans. Men vanligast synes emellertid vara, att kalendertavlans baksida förses med vridbara skivor. Ett sådant utförande har exempelvis ett par kalendertavlor från 1800-talets förra hälft (bild 2—3) och ett par synnerligen innehållsrika norska kalendertavlor, målade och textade av Hans Jörgen Holst omkring 1740, av vilka en tillhör Norsk Folkemuseum (bild 4), den andra Nordiska museet. Också i metall förekommer de (bild 5).

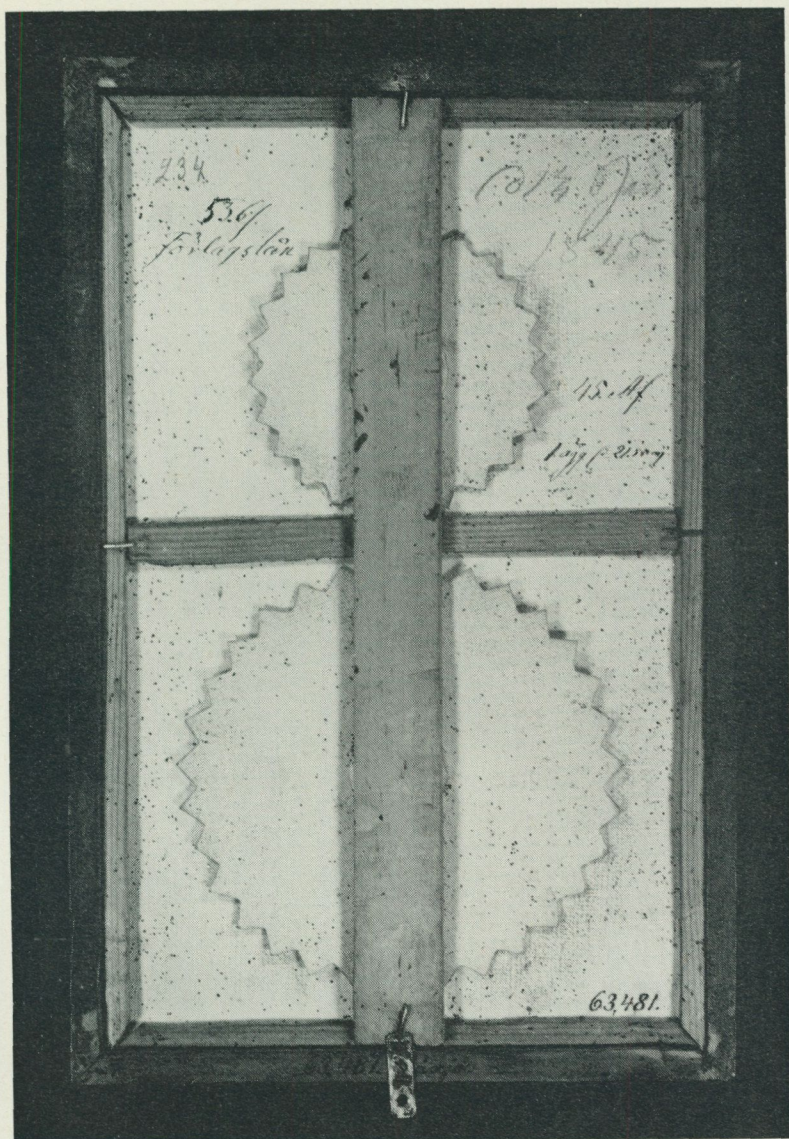
Holsts kalendertavlor tarvar måhända en mera ingående beskrivning, och jag följer då det här avbildade exemplaret. De är målade på papp i svart, rött och gult. Det arkitektoniskt uppbyggda kalendariet består av ett centralt parti, "Dagviiser", som kan skjutas åt ena eller andra sidan i de vertikala skårorna, så att alltid sju kolumner blir synliga; den första synliga kolumnen till vänster kommer därvid under S(öndag) i överstycket. Man börjar med att ställa in den vridbara pappskiva som befinner sig bakom detta. Under rubriken "Stedsvarende Calender" är två öppningar utskurna; i den nedre under språkbandet "Calenderens Brug" avläser man årets gyllental, i den övre påskdatum och månfasen i varje månad. Man flyttar så dagvisaren, tills man fått årets påsk-

1. Kalendertavla, "Calendarium perpetuum", utförd av Ericus Erici Bergbom 1720. Ramverket i kopparstick. Tryckta och handskrivna data rullas fram med hjälp av två handtag på tavlans baksida. Höjd 50 cm. Nordiska museet.

2. Kalendertavla, "Beständig almanach", troligen utförd på 1840-talet. Höjd 29 cm. Nordiska museet. Framsidan. Tavlans baksida synes på motstående bild.

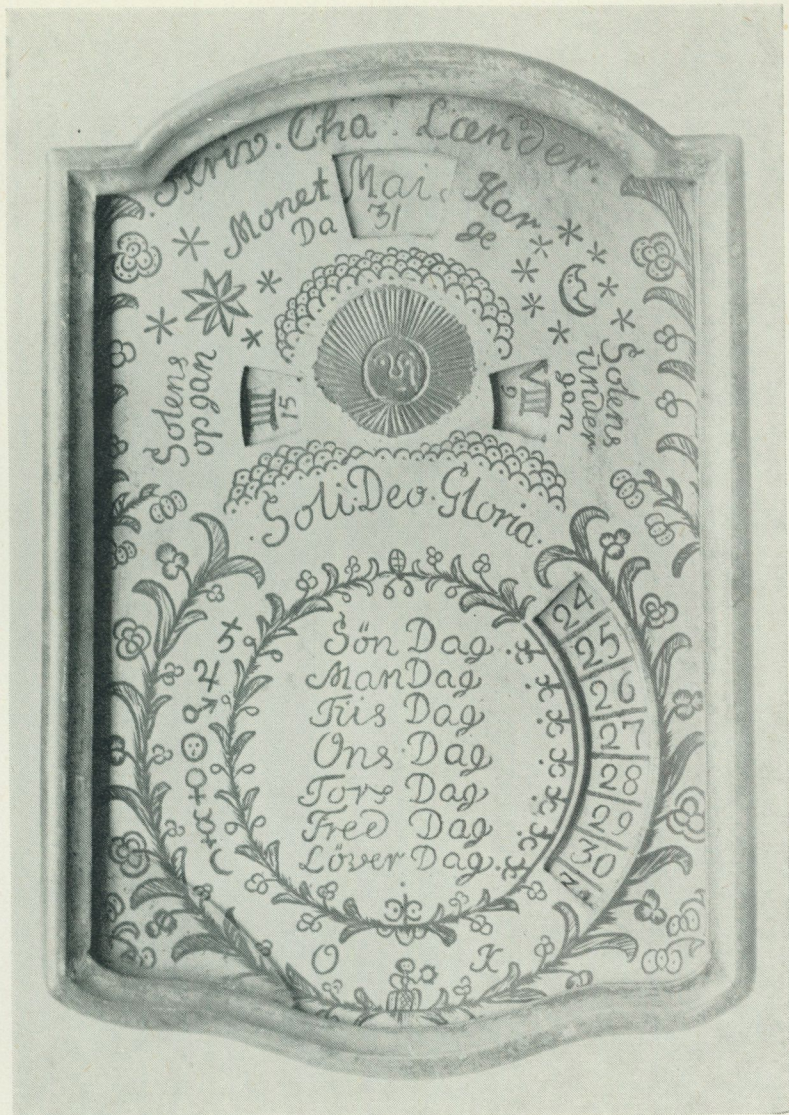

3. Den lilla pappskivan vrids en gång i månaden och ger uppgifter om månadens namn och viktigaste märkedagar, det till månaden hörande tecknet i zodiaken samt den genomsnittliga längden av dag och natt under månaden. Den stora skivan flyttas varje söndag för att ge veckodagarnas datum.

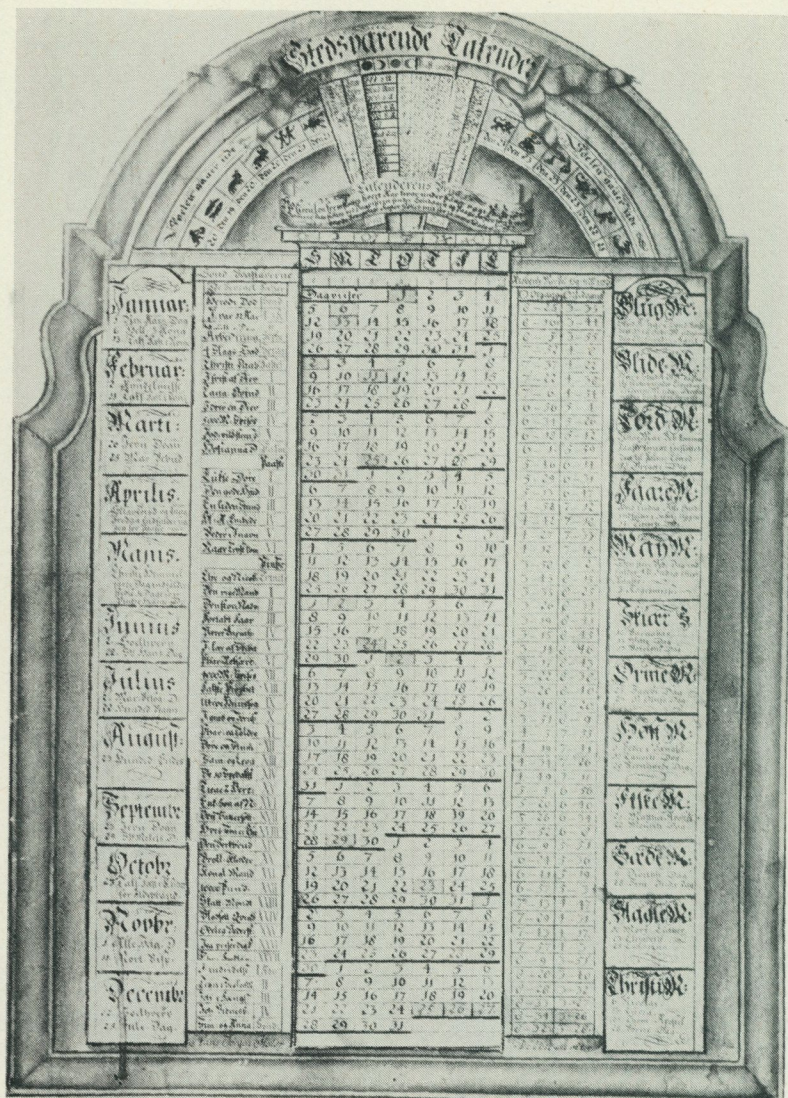
dag i första kolumnen under S. Därefter flyttas evangelietexterna i närmaste vänsterkolumn, så att "Paaske" kommer mittför påskdagens datum. Då är kalendariet rätt inställt. I närmaste högerkolumn finner man tidpunkterna för solens uppgång och nedgång under varje vecka av året. Det hela är inramat av kolumner med månadernas namn, t. v. de latinska, t. h. de danska. Djurkretsens tolv tecken, med uppgift på vilket datum solen ingår i respektive stjärnbild, bildar en rundbåge stödd på månadsnamnskolumnerna. Kapitålet ovanför dagvisaren innehåller tre rader, överst de sju planeternas tecken, i mitten veckodagarnas begynnelsebokstäver och nederst söndagsbokstäverna. Kalendertavlans inramning av två pilastrar, som uppbär överstycket, påminner om senantikens och medeltidens illuminerade kalendarier, där kalendersidorna hade en likartad dekorativ inramning.

På det Nordiska museet tillhöriga exemplaret har Holst nedtill tillfogat ett språkband, vari han på elva rader utförligare förklarar kalendertavlans uppställning och ger mycket detaljerade anvisningar för dess begagnande. Här meddelas bl. a. att under skottår dagvisaren inställes på ett annat sätt fram till den 2 mars och att under de år som börjar och slutar med söndag och sålunda har 53 söndagar, evangelietexterna måste få annan motsvarande placering. Dessutom har Holst här infört den danska almanackans namnlängd i dagvisaren — norska almanackor trycktes ej vid denna tid — och i stället strukit de i månads-kolumnerna angivna viktigare märkedagarna. Tidpunkterna för solens uppgång och nedgång, vilka är hämtade från samtida almanackor, har förskjutits 2 till 6 minuter. Överstyckets språkband har en annan text. Gemensamt för båda kalendertavlorna är emellertid att den vridbara skivan ger kalendariska uppgifter för sex s. k. måncykler à 19 år, räknat från år 1741. Benämningen "Stedsvarende Calender" är i själva verket inte fullt adekvat, eftersom den vridbara skivan efter 114 år måste ersättas med en ny, för att kalendertavlan skall kunna brukas efter år 1854.

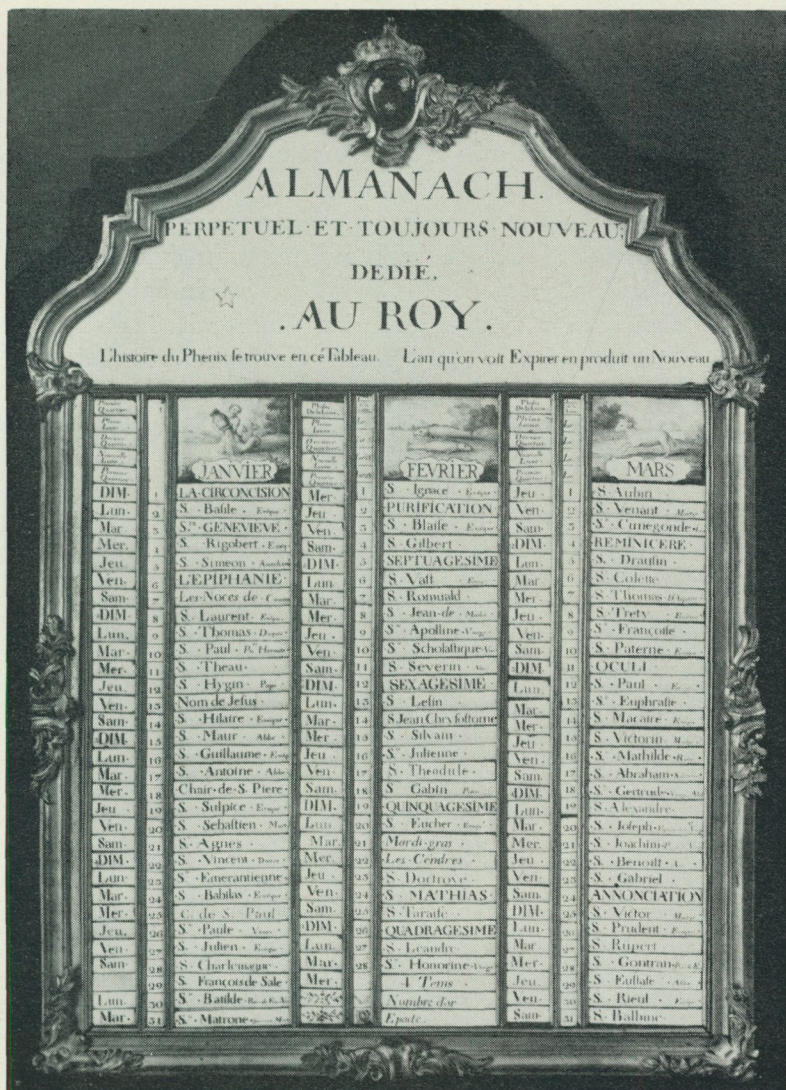
Kalender- eller almanackstavlur har tillhört bohagsinventariet hos hög som låg inte endast hos oss i Skandinavien utan överallt i Europa. Utförandet har växlat från det mest påkostade konsthantverk till det massproducerade kopparsticket. Som exempel på det

4. Evighetskalender, "Skriv. Cha. Lænder", av tenn. 1700-talet. Visar endast data under veckan, månadens namn och dagantal, genomsnittliga antalet timmar, dag och natt och timslagen för solens upp- och nedgång. Höjd 18 cm. Historisk Museum, Bergen.

5. Kalendertavla, "Stedsvarende Kalender", utförd av Hans Jörgen Holst omkring 1740. Höjd 47 cm. Norsk Folkemuseum, Oslo.

6. Kalendertavla, "Almanach perpetuel et toujours nouveau", utförd av emaljören Antoine-Nicolas Martinière 1741–42 för konung Ludvig XV av Frankrike. Första kvartalet. Höjd 45 cm. Wallace Collection, London.

förra återges här (bild 6) första kvartalet av emaljören A. N. Martinières beständiga almanacka förfärdigad för konung Ludvig XV av Frankrike i början av 1740-talet. Ludvig XV:s beständiga almanacka består av fyra inramade fält, uppdelade genom förgyllda bronslister, så att varje månad får tre kolumner: en bredare med dagarnas namn i kyrkokalendern under en naturalistiskt utformad bild av det till månaden hörande zodiaktecknet och två smala kolumner för månens faser och veckodagarna samt datumlängden. Namn och siffror är målade på vit emalj, och från baksidan kan man flytta om bitarna, så att kalendariet gäller för det önskade året.

Martinières kalender har tack vare sitt eleganta utförande fått en hedersplats i ett berömt museum. De enklare utformade kalendertavlorna hör till de en gång flitigt använda men nu förbisedda museiobjekten.

SUMMARY

Perpetual almanacs in frames

Swedish inventories from the second half of the seventeenth century often list perpetual almanacs in frames. In the opinion of the author these perpetual almanacs were of the same type as those illustrated in the article, which are taken from the collections of various museums from the eighteenth and nineteenth centuries. The article draws attention to this type of calendar because of interesting links with calendars from medieval times in both content and decoration.